

Manifestations of Body Language in the Communication Between Lover and Beloved in Khaqani's Ghazals

Reyhaneh Davoudi

PhD. Student in Persian Language and Literature
(Lyrical Literature Branch), University of Birjand,
Birjand, Iran.

Mohammad
Behnamfar

Professor, Department of Persian Language and
Literature, University of Birjand, Birjand, Iran.

Abstract

Communication encompasses both verbal and nonverbal modalities. Within nonverbal communication, which possesses a broad scope and significantly greater influence than verbal communication, various manifestations of body language are evident. The present study, conducted through library research and employing a descriptive-analytical method, aimed to identify and extract specific elements of nonverbal communication in Khaqani's *ghazaliyat*. Furthermore, it sought to decipher the hidden messages and meanings the poet intended to convey through body language and to ascertain the nature of the relationship between the two principal characters of the *ghazaliyat*: the lover and the beloved. The research findings indicate extensive and diverse use of body language in Khaqani's *ghazaliyat*. Among the various aspects of body language, the poet paid particular attention to eye expressions (emphasizing crying), nonverbal gestures (emphasizing sighing), and lip expressions (emphasizing laughing and kissing). Approximately 65% of the nonverbal communication between the lover and the beloved in the *ghazaliyat* is dedicated to these three areas. Additionally, the use

*Corresponding Author: reyhaneh.davoudi@birjand.ac.ir

How to Cite: Davoudi, R., Behnamfar, M. (2025). Manifestations of Body Language in the Communication Between Lover and Beloved in Khaqani's Ghazals. *Literary Language Research Journal*, 3(11), 9-50. doi: 10.22054/jrll.2025.87886.1192

Accept: 11/12/2025

Revise: 23/11/2025

Submit: 30/8/2025

ISSN: 2821-093X

EISSN: 2821-0948

of combined movements and their impressive diversity (22 modes conveying 45 meanings), alongside various facial expressions and particular attention to facial color, are notable in Khaqani's *ghazaliyat*. The results reveal that the use of body language in Khaqani's *ghazaliyat* often signifies the lover's distance from the beloved or the beloved's refusal to engage in verbal communication with the lover.

1. Introduction

Body language, a fundamental component of human communication, conveys extensive information about emotions, feelings, and relationships alongside speech. In lyric poetry, particularly the Persian *ghazal*, this nonverbal layer assumes particular importance because the amorous experience often unfolds in a context where direct dialogue between the lover and beloved is either impossible or intentionally delayed. Under such circumstances, gaze, gesture, facial expression, and voice become meaningful and function as substitutes for speech. This study aims to analyze the functions and manifestations of body language and nonverbal communication in the *ghazals* of Khaqani.

The central research problem involves identifying the semiotic system of nonverbal messages exchanged between the lover and beloved in Khaqani's poetry, as well as elucidating the role of these messages in shaping themes and emotional relations within the poems. Given that human communication is constructed not only through spoken language but also through bodily and vocal signs, the working hypothesis posits that a significant portion of the amorous discourse in Khaqani's *ghazal* is conveyed not through explicit statements but through movements, bodily states, and nonverbal cues. This domain, therefore, may contribute to a more precise reading of the poems and reveal modes of emotional interaction between the amorous figures.

2. Method

This research employs a descriptive-analytical method based on a comprehensive reading of Khaqani's *ghazals* and the identification of all instances where bodily action or physical state serves as a vehicle of meaning. Only examples were selected where a human agent

performed an act interpretable within the realm of nonverbal communication. The data were categorized according to body part, type of movement or posture, and implied meaning. The frequency of each category was examined to determine dominant patterns, semiotic relations, and the role of each group in constructing the emotional atmosphere of the poems. The final analysis was conducted contextually: the meaning and implication of each bodily movement or posture were interpreted in relation to the poem's amorous situation and its vertical structure, rather than as isolated units. This method was adopted to recognize the general pattern of body language in Khaqani and to demonstrate its contribution to the transmission of feeling and the dynamics of amorous interaction within his *ghazals*.

3. Theoretical Framework

The theoretical foundation of this research is based on Barbara Korte's perspective on body language as a semiotic system. In this approach, facial expressions, limb movements, and nonverbal vocalizations are considered meaningful carriers through which one may infer the emotional state and type of interaction between participants. This perspective is particularly compatible with the structure of the Persian *ghazal*, given that the beloved frequently occupies a position from which direct speech is withheld. The body thus enters the field as a substitute for verbal language. Within this framework, bodily behavior in poetry is regarded as a form of speech; every movement or posture is therefore read as a sign that produces meaning within the context of the *ghazal* and contributes to the construction and transmission of emotional experience.

4. Discussion and Analysis

The findings indicate that body language functions as a crucial element of meaning in Khaqani's *ghazals*. The most frequent occurrences involve the eyes, which is unsurprising, as the eye is traditionally conceived as the mirror of emotion. Crying appears as one of the most significant emotional signs, though its meaning is far from uniform: at times it expresses grief, at others longing or joy. Vocal nonverbal expressions rank second in importance. Sighing, lamentation, shouting, or wailing have primarily served as instruments

for expressing sorrow while simultaneously bridging the gap between amorous relation and direct speech. Voice elevates emotion from a muted state to a performative level, animating the *ghazal's* space.

The lips and mouth also play a vivid role. Laughter and kissing may signify kindness and union, seduction, joy, mockery, or devotion. This polysemy enables the representation of the complex and shifting relationship between the lover and beloved. Beyond these, there is considerable variety in composite gestures—movements produced by the simultaneous action of multiple body parts—such as biting the lip, placing the head on the feet, holding a finger between the teeth, or grasping a lock of hair. These gestures are theatrical, engaging the reader by prompting mental visualization of the scene.

From a thematic perspective, body language is especially employed to express separation from the beloved and the sorrow and anguish resulting from distance. In many poems, the beloved, instead of speaking, communicates only through body language: refusing to look, veiling the face, or turning away. These behaviors create emotional distancing, which mirrors the essence of the Persian *ghazal*—an amorous dynamic in which union is not guaranteed, and desire and separation continuously structure the relationship.

5. Conclusion

The study of body language in Khaqani's *ghazals* demonstrates that the poet extensively utilized the body's capacity as an artistic expression. Eyes, nonverbal vocalizations, lips, facial expression, and combined movements are all organized to convey meaning without explicit verbal expression. The diversity of gestures and the plurality of meanings attest to Khaqani's skill as an image-maker who constructs a theatrical structure in his poetry and invites the audience into active participation. His *ghazal* is a space where the body speaks.

Body language functions both as a medium for expressing feeling and as a device for marking emotional distance. This research shows that attention to bodily signs and nonverbal elements deepens our understanding of the lover-beloved relationship and clarifies Khaqani's visual and imaginative capacities in the *ghazal*. Such an approach may also prove productive for the study of other poets, since

the beloved's bodily behavior in Khaqani and the distancing mode of amorous interaction he represents have been widely institutionalized within the broader tradition of the Persian *ghazal*.

Keywords: Nonverbal Communication, Khaqani Shervani, Body Language, Lover and Beloved, Khaqani's Ghazaliyat.

جلوه‌های زبان بدن در ارتباط عاشق و معشوق در غزلیات خاقانی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی (گرایش ادبیات غنایی)، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

* ID ریحانه داودی

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

ID محمد بهنام‌فر

چکیده

ارتباط از دو طریق کلامی و غیرکلامی حاصل می‌شود. در ارتباط غیرکلامی که دامنه‌ای گسترده دارد و تأثیرگذاری آن به مراتب بیش از کلام است، با جلوه‌های گوناگونی از کاربرد زبان بدن مواجهیم. پژوهش حاضر که به روشی توصیفی - تحلیلی انجام شده است، بر آن بوده تا به صورت موردی به شناسایی و استخراج عناصر مختلف ارتباط غیرکلامی در غزل خاقانی بپردازد و پیام‌ها و مفاهیم نهفته‌ای را رمزگشایی کند که شاعر با استفاده از زبان بدن قصد انتقالشان را داشته است و از ورای آن‌ها به کشف نوع رابطه بین دو شخصیت اصلی غزل (عاشق و معشوق) نائل شود. براساس یافته‌های تحقیق، دامنه کاربرد زبان بدن در غزل‌های خاقانی بسیار گسترده و متنوع بوده است و توجه ویژه شاعر از میان جلوه‌های گوناگون زبان بدن، به ترتیب به حالات چشم (با تأکید بر گریستن)، آواگری غیرکلامی (با تأکید بر آه کشیدن)، و حالات لب (با تأکید بر خندیدن و بوسیدن) معطوف بوده است و حدود ۶۵ درصد از ارتباطات غیرکلامی میان عاشق و معشوق در غزلیات، به این سه حوزه اختصاص داشتند. البته کاربرد حرکات ترکیبی و تنوع خیره‌کننده آن‌ها (۲۲ حالت برای انتقال ۴۵ معنی) و نیز حالات مختلف چهره و توجه خاص به رنگ رخسار نیز در غزل خاقانی تأمل‌برانگیز بوده است. باتوجه به بررسی‌های انجام‌شده، کاربرد زبان بدن در غزلیات خاقانی در بسیاری از موارد نشان‌دهنده دوری عاشق از معشوق یا امتناع معشوق از برقراری ارتباط کلامی با عاشق بود.

کلیدواژه‌ها: ارتباط غیرکلامی، خاقانی شروانی، زبان بدن، عاشق و معشوق، غزلیات خاقانی.

۱. مقدمه

ویژگی اجتماعی بودن انسان‌ها سبب شده است که آن‌ها همواره در پی برقراری ارتباط با دیگران باشند. بخشی از این ارتباط شامل سخن گفتن به کمک اعضای بدن است. «حرکات بدن بدون تکیه بر واژگان به انتقال احساسات، امیال و هیجان‌ها می‌پردازد» (کونکه، ۱۳۹۲: ۱۸). زبان بدن گویاتر از هر واژه‌ای است که بر زبان می‌آوریم و ارتباط غیرکلامی نقشی اساسی در رفتار اجتماعی انسان ایفا می‌کند. باربارا کورت^۱ در این باره می‌نویسد: «رفتار غیرکلامی مهم‌ترین نقش را در زندگی اجتماعی دارد. در هر شکلی از تعامل انسانی بخش بزرگی از سیگنال‌هایی که افراد آگاهانه یا ناخودآگاه ارسال یا دریافت می‌کنند، غیرکلامی هستند» (Korte, 1997: 26). درواقع، زبان بدن بازتاب بیرونی وضعیت احساسی فرد است. هر اشاره یا حرکتی می‌تواند نشانه‌ای ارزشمند برای درک احساس گوینده یا مخاطب باشد (پیز، ۱۳۹۵: ۳۴).

ارتباط غیرکلامی یا پیام‌رسانی بدن که در عرفان از آن با عنوان "زبان اشارت" یاد می‌شود، هنگامی روی می‌دهد که شخص به وسیله حالات چهره، لحن صدا، حالات چشم‌ها، ژست‌ها و حرکات بدنی، تماس‌های بدنی، آواگری غیرکلامی، حالت بدن (طرز ایستادن، نشستن و ...) فرد دیگری را تحت تأثیر قرار دهد (آرژیل، ۱۳۷۸: ۱۰-۱۲). کومار زبان بدن را کانال ارتباطی غیرکلامی و منحصر به فردی تعریف می‌کند که به یاری آن اطلاعاتی را منتقل می‌کنیم یا درونیات خود را با اشارات، حالات چهره یا حرکات بدن به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه بیان می‌نماییم (۱۳۸۷: ۹)؛ به‌طور نمونه، سرخ شدن گونه‌ها از شرم غیرارادی است، اما بالا بردن ابرو به نشانه پاسخ منفی عملی ارادی و آگاهانه است. بنابراین پیام‌ها و نمادهایی که از طریق غیرزبان ابلاغ می‌شوند زبان بدن هستند.

از میان انواع متون ادبی، شعر غنایی و به‌طور مشخص غزل براساس محتوای عاطفی و احساسی‌اش و برای بهتر به نمایش گذاشتن حالات روحی و هیجانات و درونیات شخصیت‌ها،

1. Barbara Korte

از نشانه‌های مختلفی کمک می‌گیرد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها توجه به پیام‌رسانی بدن و ارتباطات غیرکلامی میان عاشق و معشوق است و با تأمل در این زبان اشارات می‌توان به نوع تعامل بین عاشق و معشوق پی برد و جایگاه و احساس معشوق نسبت به عاشق را کشف کرد.

۲. پیشینه پژوهش

باتوجه به جست‌وجوهای انجام‌شده، درباره زبان بدن و بازتاب آن در شعر شاعران چند پایان‌نامه در سال‌های اخیر نگاشته شده است که از آن جمله می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد:

ندرلو (۱۳۹۳) «زبان بدن در شاهنامه فردوسی از جنگ نوشین‌روان با خاقان چین تا پایان شاهنامه» را بررسی کرده است. حسینی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌اش با عنوان «جایگاه زبان بدن در دلالت‌پردازی‌های غزل سعدی» به مطالعه پیام‌رسانی‌های بدن در غزل سعدی در دو حوزه نشانه‌های بصری و میزان فاصله پرداخته است. شکوری مستان‌آباد (۱۳۹۸) از منظر دانش نشانه‌شناسی به کاربرد زبان بدن نگریسته و «نشانه‌شناسی زبان بدن در هفت پیکر نظامی» را بررسی کرده است. «تحلیل و رمزگشایی زبان بدن در منظومه خسرو و شیرین» به قلم فلاحی (۱۳۹۹) نوشته شده است. «بررسی و تحلیل ارتباطات غیرکلامی در اشعار سنایی غزنوی و عطار نیشابوری» عنوان رساله دکتری نوروزی گنج‌آباد (۱۴۰۰) است که در آن شاخص‌های ارتباط غیرکلامی در شعر سنایی و عطار بررسی و با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

در این حوزه چند مقاله نیز به رشته تحریر درآمده است که غیر از مقاله بهنام و دیگران (۱۳۹۳)، «گفتار بی‌صدا تأملی بر زبان بدن در غزلیات شمس»، سایر مقالات به‌صورت کلی و بدون ذکر آمار خاصی به بررسی زبان بدن پرداخته‌اند و از آن جمله‌اند: نیکدار اصل و احمدیانی پی (۱۳۹۵) «تحلیل ارتباطات غیرکلامی در بوستان سعدی»؛ محمودی و عبدی (۱۳۹۵) «ارتباطات غیرکلامی در گلستان سعدی»؛ افراخته و مدرسی (۱۳۹۹) «روابط غیرکلامی در غزلیات شمس»؛ اولادی قادیکلایی و پارسایی (۱۳۹۹)

«تحلیل ارتباطات غیرکلامی در منظومه لیلی و مجنون نظامی» و نیز (۱۴۰۰) «تحلیل ارتباطات غیرکلامی در منظومه خسرو و شیرین نظامی».

با وجود پژوهش‌هایی که در حوزه زبان بدن و ارتباطات غیرکلامی در ادبیات صورت گرفته است، تاکنون جلوه‌های گوناگون بازتاب زبان بدن در غزل خاقانی که به گفته حمیدیان «یکی از حلقه‌های زنجیره تکامل غزل» فارسی به شمار می‌آید (۱۳۸۳: ۵۱) و از نظر شمیسا در غزل‌سرایی فراتر از استادش، سنایی، رفته و به طرز تازه‌ای دست یافته است (۱۳۸۶: ۹۷) بررسی نشده است. ما در این پژوهش در پی شناسایی و کشف انواع پیام‌رسانی بدن در غزلیات خاقانی هستیم.

۳. مبانی نظری و روش پژوهش

براساس دیدگاه باربارا کورت درباره زبان بدن (که مبنای نظری پژوهش حاضر است)، زبان بدن در متن ادبی به اشکال مختلف ظاهر می‌شود و هریک بر نشانه‌های گوناگونی دلالت دارد. وضعیت بدنی، حالات چهره، ژست‌ها، رفتار چشمی، چه آگاهانه و چه ناخودآگاه، سرنخ‌هایی از ویژگی‌های شخصیتی، حالات ذهنی و روابط بین‌فردی در متن ادبی را در اختیار خواننده می‌گذارد. شخصیت متن ادبی می‌تواند از زبان بدن برای انتقال پیام استفاده کند یا کاربرد آن غیرعمدی باشد، در داخل یا خارج از یک تعامل اتفاق بیفتد و همراه با گفتار باشد یا جدا از آن (Korte, 1997: 6 & 35).

شاعران و ادیبان همواره متوجه تأثیر ارتباطات غیرکلامی بوده‌اند و بر این امر آگاهی داشته‌اند که زبان بدن نقشی انکارنشدنی در انتقال احساسات و مفاهیم، عمق بخشیدن به شخصیت‌ها و واقعی کردن آن‌ها دارد و به همین سبب در اشعار خود به این زبان دلالتی عنایت ویژه‌ای داشته‌اند. کورت معتقد است زبان بدن باید به عنوان یک نظام دلالت مهم در متن ادبی شناخته شود و مهارت در استفاده از آن، جنبه اساسی هنر نویسنده / شاعر را تشکیل می‌دهد و به تأثیر بالقوه متن و گسترش مضمون کمک می‌کند (Korte, 1997: 4).

باتوجه به آنچه ذکر شد، در تعریف زبان بدن باید چنین گفت: حرکات و حالاتی از بدن که منتقل‌کننده پیامی هستند، زبان بدن خوانده می‌شود. در این پژوهش، به زبان بدن چنین نگریده شده است.

روش پژوهش به این صورت بوده است: به شیوه کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، ابتدا تمام غزلیات خاقانی مطالعه شد و قسمت‌هایی که عاشق یا معشوق عملی را با یک یا چند عضو بدن انجام داده بودند و آن عمل معنایی خاص داشت و برای انتقال پیام یا احساسی بود، استخراج و بسامد هر کدام محاسبه گردید. سپس براساس بسامد و انواع کاربرد زبان بدن در هر یک از بخش‌ها، نتایج تحقیق به دست آمد.

نکاتی که ذکر آن‌ها در این بخش ضروری است:

الف) بررسی‌های این پژوهش براساس تعریف پیش‌گفته "زبان بدن" انجام شد و فقط به بخش‌هایی پرداخته شد که در آن‌ها عملی انسانی به وسیله فاعلی انسانی و با یک یا چند عضو بدن صورت گرفته بود؛ به این ترتیب، از ابیات یا ترکیب‌هایی که در آن‌ها براساس ماهیت ادبی و بلاغی‌شان، فعلی انسانی به فاعلی مجازی نسبت داده شده بود، چشم‌پوشی شد. نویسندگان مقاله حاضر بر این باور بوده‌اند که می‌توان این دسته از ترکیب‌ها و تصاویر را در پژوهش مفصل دیگری مطالعه کرد؛

ب) از آنجا که غزل خاقانی غالباً در محور عمودی و ارتباط ابیات با یکدیگر ساختاری قوی و مستحکم دارد، برای کشف نشانه‌ها به فحوای کلی هر غزل و ارتباط بیت مدنظر با ابیات قبل و بعدش توجه شد و معنا و مفهوم نهفته در پس هر یک از حالات و حرکات بدن براساس بافت کلام استخراج گردید؛

پ) چیدمان عناوین مربوط به اندام‌ها باتوجه به تأثیر روان‌شناختی هر عضو در انتقال عواطف و احساسات انجام شد؛

ت) ذیل حالت‌ها و حرکت‌های هر عضو بدن و در مقابل مفاهیم و معانی برخاسته از آن حالت یا حرکت، اعدادی ذکر شده است که بیان‌کننده میزان کاربرد آن در غزلیات خاقانی است.

۴. یافته‌ها

۴.۱. غزل خاقانی و زبان بدن

اهمیت زبان بدن در انتقال معانی و مفاهیم ادبی به مخاطب انکارناشدنی است و ادبیات فارسی با زبان بدن آمیخته است. غزلیات خاقانی نمایشی شورانگیز از جلوه‌های عاطفی است؛ دنیایی سرشار از وجد و ذوق و عشق و مستی که به‌سان آینه دل اوست (معدن‌کن، ۱۳۸۲: ۳۰). شعر خاقانی سخنگوی راستین قدرت بیان و زبان اوست و به گفته ماهیار «جایگاه او را باید نزد مولانا و حافظ جست‌وجو کرد و در لابه‌لای مضامین آن دو شاعر پیدا کرد. [...]». خاقانی در ابداع صورت‌های خیال‌انگیز [...] کم‌نظیر است» (۱۳۸۸: ۷). گرچه غالباً توجه خاقانی‌پژوهان به زبان و بیان باشکوه و استوار قصاید او معطوف بوده است، باید اذعان کرد غزل خاقانی نیز در عین روانی و شیوایی، از نظر زبانی و بلاغی در سطحی بالا قرار دارد و غزل‌سرایان بعد مانند مولوی و حافظ تحت‌تأثیر او بوده‌اند (ر.ک سجادی، ۱۳۷۴: ۲۰-۲۱). دشتی معتقد است شیوه بیان و زبان او در غزلیات نرم و عاشقانه است «و از حیث کیفیت، آینه‌ای بی‌غش‌تر برای منعکس کردن انفعالات او می‌گردد و مضمون‌های دقیق و تعبیرات ساده در آن‌ها زیاد است» (۱۳۵۷: ۲۴۷). از نظر محتوا، بیشتر غزلیات او عاشقانه و در وصف زیبایی و فریابی معشوق، غم و سوز و گداز هجران، شکوه و شکایت، آرزوی وصال و ... هستند (معدن‌کن، ۱۳۸۴: ۲۰).

شاید بتوان ادعا کرد که گستردگی و تنوع کاربرد زبان بدن در غزل خاقانی و معانی و احساسات منتقل‌شده از رهگذر آن، تا زمان شاعر بی‌سابقه بوده است. ماهیار معتقد است خاقانی در پی تکرار مضامین پیشینیان در قالب لباسی نو نبوده است، بلکه قصد بیان یک مفهوم با تعبیر و تصاویر متنوع را داشته و این کار را بدون تکلف انجام داده است (۱۳۸۸: ۳۳). این موضوع در غزل او به‌خوبی آشکار است و شاید یکی از دلایل تنوع و تعدد ابیاتی که در آن‌ها با جلوه‌ای از زبان بدن مواجه هستیم همین باشد. «کارایی تصاویر خاقانی و توان آن‌ها در ایجاد ادراکات موردنظر شاعر» (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۶۳) را در کاربرد گسترده زبان بدن می‌توان مشاهده کرد. استفاده از ظرفیت‌های بسیار زبان بدن به شاعر کمک کرده است تا

بتواند با مخاطب ارتباطی عمیق‌تر برقرار کند و تأثیرگذاری کلام خود را بیشتر نماید. درواقع، کاربرد زبان بدن در شعر به‌نوعی سبب مشارکت خواننده می‌شود و در وی حسی تعاملی ایجاد می‌کند و او را به مجسم ساختن آن حالات بدنی پیش چشم خود ترغیب می‌کند. خاقانی در این مسیر بسیار موفق عمل کرده است و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ارتباطات غیرکلامی و حرکات و حالت‌های مختلف اعضای بدن، مفاهیم و احساسات مدنظرش را به‌شیوایی منتقل کرده است. در ادامه، به‌صورت موردی جلوه‌های گوناگون بازتاب زبان بدن در غزل خاقانی را برمی‌رسیم.

۲.۴. حالات کلی چهره

احساسات هر فردی ابتدا در چهره او نمایان می‌شود. به گفته آرژیل، چهره مهم‌ترین و گویاترین کانال ابراز عواطف و احساسات است. برون‌فکنی‌های چهره را می‌توان در چنین انواعی طبقه‌بندی کرد: شادی، غم، شگفتی، خشم، تنفر / بی‌اعتنایی، ترس، اشتیاق، شرم، بی‌قراری، درد، ابهام، تردید (۱۳۷۸: ۱۳۸ و ۲۲۷). برای آنکه بتوان به‌صورت جزئی به جلوه‌های گوناگون زبان بدن در این مهم‌ترین و گسترده‌ترین کانال غیرکلامی انتقال عواطف پرداخت، به اجزای آن (لب‌ها، چشم‌ها و ابروان) به‌طور جداگانه پرداخته شده است. بنابراین، در این قسمت روی حالات کلی چهره (۴۰ مورد) در غزل خاقانی که شامل رنگ چهره، عرق بر چهره نشستن، چهره پوشاندن، چهره نمایان کردن، پُرچین شدن چهره، خاکین شدن چهره، گره در چهره افکندن، روی برگرداندن و روی بر خاک نهادن است، تمرکز شده و در نمایی کلی بسامد کاربرد هریک در جدول ۱ آمده است:

جدول ۱. بسامد کاربرد حالات چهره در غزلیات خاقانی

حالات چهره	بسامد	حالات چهره	بسامد
رنگ چهره	۱۶	خاکین شدن چهره	۲
عرق بر چهره نشستن	۴	گره در چهره افکندن	۱
چهره نمایان کردن	۷	روی برگرداندن	۲
چهره پوشاندن	۳	روی بر خاک نهادن	۲
پُرچین شدن چهره	۳		

۴.۲.۱. رنگ چهره

۴.۲.۱.۱. زردرویی

به‌نشانه‌ اندوه: ۳

رخ و سرشک من نگر که کرده‌ای چو سیم و زر تبارک الله ای پسر قوی‌ست کیمیای تو (۶۵۷)^۱

به‌نشانه‌ ضعف و رنجوری: ۱۲

زرین رخم ز عشقت بی‌آب و سنگ مانده بر سنگ تو ندانم آب عیار من چه (۶۶۲)

۴.۲.۱.۲. سرخی چهره

به‌نشانه‌ شادی: ۱

شکارم کرد زلف او چو آتش سرخ‌رخ زانم که در گردن کمند زلف دودآسای او دارم (۶۳۷)

۴.۲.۲. عرق بر چهره نشستن

به‌نشانه‌ شرم: ۴

خرمن عمر ای دریغ رفت به باد محال در خوی خجلت ز عمر از مژه پُرنم‌تریم (۶۲۶)

۴.۲.۳. رخ نمودن

به‌نشانه‌ لطف معشوق: ۵

گر نه شبستی رخس کی شودی بی‌نقاب و نه می‌استی سرش کی شودی بی‌شغب (۵۵۳)

به‌نشانه‌ نمایان کردن زیبایی: ۲

چون روی تو بی‌نقاب گردد آفاق جمال برتابد (۶۰۳)

۴.۲.۴. رخ پوشاندن

به‌نشانه‌ جفا کردن: ۳

رخ به زلف سیاه می‌پوشد (۶۰۷)

۱. به‌منظور پرهیز از تکرار مشخصات منبع و تقلیل کلمات، در پایان هر بیت صرفاً شماره صفحه دیوان خاقانی به تصحیح سیدضیاءالدین سجادی (۱۳۸۲) ذکر شده است.

۴.۲.۵. پُرچین شدن چهره

به‌نشانه ناامیدی و اندوه: ۳

روی چون آب کرده‌ام پُرچین کز تو رویم به آب می‌نرسد (۶۱۳)

۴.۲.۶. خاکین رخ بودن

به‌نشانه غم و اندوه: ۲

خونین دلی به صبر سرانده‌ده وز سرشک خاکین رخی چو کاه گل اندود می‌بریم (۶۲۸)

۴.۲.۷. گره در چهره افکندن

به‌نشانه اخم کردن و خشمگین شدن: ۱

اگر با غمت گرم در کار نایم ز دم‌های سردم گره در بر افکن (۶۴۹)

۴.۲.۸. روی گرداندن (رخ پیچان شدن)

به‌نشانه بی‌اعتنایی و کم‌توجهی: ۱

به‌نشانه شرم: ۱

گر پیچم در کمند زلف تو چون کمند از شرم، رخ پیچان مشو (۶۵۷)

۴.۲.۹. روی بر خاک نهادن

به‌نشانه خاکساری: ۲

بر خاک نیم‌روی نهم پیش تو چو سگ (۵۷۳)

۴.۳. حالات چشم، مژه و ابرو

کونکه درباره اهمیت چشم در ارتباط غیرکلامی می‌نویسد: «از بین همه نشانه‌های زبان بدن، چشم‌ها به بهترین شکل ممکن افکار و احساسات ما را آشکار می‌کنند و علت آن است که چشم‌ها در قدرتمندترین موقعیت چهره واقع شده‌اند» (۱۳۹۲: ۸۱). پیز هم معتقد است چشم‌ها می‌توانند بارزترین و دقیق‌ترین علامت آشکارکننده ارتباط انسان باشند؛ زیرا عضو حساس بدن هستند و مردمک‌ها به‌طور غیرارادی عمل می‌کنند (۱۳۹۵: ۲۲۶). به‌بیان‌دیگر،

«چشم‌ها آینه روح هستند [...] و دقیق‌ترین علائم را در ارتباطات انسانی مخابره می‌کنند» (کومار، ۱۳۸۷: ۶۱). آن‌ها می‌توانند معانی عمیق‌تری را - نسبت به رابطه کلامی - به مخاطب منتقل کنند. مهم‌ترین عضو در صورت یک فرد، چشم‌های او هستند و این عضو بدن مخصوصاً میان عاشقان می‌تواند گویاتر از هر زبانی باشد و به قول ه. الف. سایه، «زبان عاشقان، چشم است و چشم از دل نشان دارد» (ابتهاج، ۱۳۹۶). با نگاه می‌توان ابراز عشق کرد یا کسی را از خود طرد کرد، یا بستن چشم‌ها می‌تواند به نشانه عدم علاقه به گفت‌وگو با طرف مقابل یا خود را از او برتر دیدن باشد (بیدارمغز، ۱۳۹۲: ۵۰). خاقانی به زبان چشم‌ها توجهی ویژه داشته و در موارد متعدد و متنوعی (۱۴۵ بار) از آن استفاده کرده است که پرتکرارترین آن‌ها «گریستن» به دلایل مختلف بوده است. فراوانی کاربرد هر یک از حالات چشم در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲. بسامد کاربرد حالات چشم در غزلیات خاقانی

حالات چشم	بسامد	حالات چشم	بسامد
گریستن	۱۱۲	غمزه	۱۵
چشم دزدیدن	۶	چشم نژند	۱
چشم از دیدار نگسستن	۱	اشارات چشم	۱
چشم شوخ	۸	نگاه کردن به آینه	۱

۴.۳.۱. گریستن

به نشانه اندوه و درد: ۹۹

در اشک گرم غرقم و بنگاه سوخته (۵۵۴) چون شمع ریزم از مژه زرد آب آتشین (۵۶۴)

به نشانه حسرت: ۲

ز هر اشکی که از رشک فروبارم به هر باری کنارم کم ز دریایی نمی‌بینم، نمی‌بینم (۶۴۶)

به نشانه افسوس و شرم: ۱

خرمن عمر ای دریغ رفت به باد محال در خوی خجلت ز عمر از مژه پُرنم‌تریم (۶۲۶)

به نشانه شادی: ۱۰

سرشک من به رقص افتاد بر نطح زراز شادی چو جانم در سماع آمد که یارب وصل یار است این (۶۵۴)

۲.۳.۴. چشم زد دیدن / چشم از چیزی دوختن

به‌نشانه نادیده گرفتن و صرف نظر کردن: ۲

از سر غیرت هوا چشم ز خلق دوختم پرده روی تو شدم پرده من چرا دری؟ (۶۸۷)

به‌نشانه نامهربانی: ۱ زان پس به چشم رحمت بر ما نظر نداشت (۵۵۸)

به‌نشانه بی‌اعتنایی و کم‌توجهی: ۲

رحم کن رحم، نظر باز مگیر لطف کن لطف، خبر باز مگیر (۶۱۹)

به‌نشانه ترس از آشکار شدن عشق: ۱

چشم از تو می‌بدزدم پیش رقیب گویی چشم بدم که ماندم از تو نظر بریده (۶۶۰)

۳.۳.۴. چشم از دیدار نگستن

به‌نشانه شیفتگی و علاقه: ۱

تن چو جان از دیده نادیدار ماند دیده ز آن دیدار نگستی هنوز (۶۲۱)

۴.۳.۴. چشم شوخ

به‌نشانه فتنه‌انگیزی و افسونگری: ۸ دیده شوخ تو را کشتن خلق آیین شد

(۵۶۲)

۵.۳.۴. غمزه

به‌نشانه افسونگری، فریبندگی و فریکاری: ۱۵ در غمزۀ جادوی او نیرنگ رنگارنگ بین

(۶۲۱)

۶.۳.۴. چشم نژند

به‌نشانه اندوه و افسردگی: ۱ نامزد خرمی چشم نژند

تو باد (۵۸۷)

۴.۳.۷. اشارات چشم

به نشانه سخن گفتن پنهانی و با چشم: ۱

من مخمور اگر مستم ز چشم یار می دانم مرا از من جدا کرده اشارت های پنهانش (۶۲۴)

۴.۳.۸. نگاه کردن به آینه

به نشانه تنهایی: ۱

چون هم جنسی کنم تنها بر آینه چشم برگمارم (۶۲۶)

۴.۴. حالات لب، دهان و دندان

لب و دهان علاوه بر نقش اساسی ای که در برقراری ارتباط کلامی دارند، در ارتباطات غیرکلامی هم بسیار مهم اند. لب ها و حالات آن ها می تواند گویای احساسات و حرف های مهمی باشد. انسان ها در روابط بین فردی خود از لب ها برای بیان عواطف مختلفی کمک می گیرند؛ به طور مثال، برای بیان عشق و علاقه از بوسه یا برای ابراز احساسات گوناگون از خنده استفاده می کنند. لوئیس درباره تغییر دلایل و نشانه های خنده در طول حیات یک فرد می نویسد: نوزادان از خنده برای نشان دادن علاقه و ذوق و هیجان خود استفاده می کنند، اما هرچه بزرگ تر می شوند، تعبیر خنده هایشان پیچیده تر می شود. بزرگسالان از خنده برای بیان انواع و اقسام احساسات، از قبیل شادی، اضطراب، تردید، ناراحتی و حتی خشم پنهان استفاده می کنند (۱۳۸۱: ۱۲۹). خاقانی در غزلیات برای انتقال بسیاری از مفاهیم و عواطف از حالات مختلف لب ها استفاده کرده (۷۱ مورد) و به بیان معانی و احساساتی مانند عشق و علاقه، ارادت، ترس، تعجب، شادی، اندوه، ناامیدی و ... پرداخته است. بسامد کاربرد هر یک از حالات لب در جدول ۳ آمده است:

جدول ۳. بسامد کاربرد حالات لب در غزلیات خاقانی

حالات لب	بسامد	حالات لب	بسامد
خندیدن	۲۲	لب گشودن	۹
باز ماندن دهان	۱	لب بستن	۱۱
بوسیدن	۲۶	کبود بودن لب	۲

۱.۴.۴. خندیدن

به‌نشانه شادی: ۲ خوش بخندم چو زلف او بینم (۵۷۳)

به‌نشانه دلربایی: ۱۳

آن لعل شکرخنده گر از هم بگشایی حقا که به یک خنده دو عالم بگشایی (۶۷۰)

به‌نشانه روی گشاده و شاد در عین اندوه و سختی: ۱

غصه تلخ از درون خنده شیرین زنیم روی ترش چون کنیم نر گل تر کمترین (۶۲۶)

به‌نشانه شرم: ۱

چون لعل تو بیند اشک خاقانی از شرم چو گل به پوست درخندد (۵۸۴)

به‌نشانه درد و اندوه: ۱

عاشق همه زهر خندد از عشقت گر عشق این است ازین بتر خندد (همان‌جا)

به‌نشانه تمسخر و خود را برتر دیدن: ۴

لعلت به شکرخنده بر کار کسی خندد کو وقت تار تو بر تو شکر افشاند (۵۷۷)

۲.۴.۴. دهان باز

به‌نشانه تعجب و شگفتی: ۱

خاقانی ای که بسته بادام چشم توست چون پسته بین گشاده‌دهان در برابرت (۵۶۵)

۳.۴.۴. بوسیدن

به‌نشانه وصل: ۵ به بوسه مهر نوش او شکستم (۵۵۲)

به‌نشانه لطف معشوق: ۱۴ درد دل ما به بوسه بردی (۶۷۰)

۱.۳.۴.۴. تلاش برای بوسیدن

به‌نشانه علاقه و عشق: ۲

قصد لب تو کردم زلف تو گفت هی هی از هجر غافلی که دمار از جهان برآرد (۶۱۰)

۴. ۴. ۳. ۲. خاک بوسی (آستان بوسی)

به نشانه ارادت و خاکساری: ۴

تال لب من خاک بوس کوی توست هر دم از لب بوی جان می آیدم (۶۳۴)

۴. ۴. ۳. ۳. دوری کردن لب از بوسه

به نشانه ترس: ۱

لبش زنهار می کرد از لبم گفتم: معاذ الله قصاص خون همی خواهم چه جای زینهار است این (۶۵۵)

۴. ۴. ۴. لب گشودن (زبان گشودن)

به نشانه حرف زدن: ۱

دل گم شد از من بی سبب برکن چراغ و دل طلب چون یافتی بگشای لب کاینک دل غمناک تو (۶۵۶)

به نشانه شادی و شوق: ۱

چه عذر آرم که نگشایم زبان بسته چون بلبل که آن گلبرگ بی خارم چنان آمد که من خواهم (۶۳۶)

به نشانه لطف معشوق: ۷ بگشا صدف یعنی دهن بفشان گهر یعنی سخن (۶۶۶)

۴. ۴. ۵. لب بستن و سکوت

به نشانه تلاش برای آزارن دادن معشوق: ۱

خاقانی این بگفت و بست از سخن زبان را تا ناگهی نباید کز تو فغان برآرد (۶۱۰)

به نشانه ترس: ۱

قفلی که از وفای تو بر سینه داشتم اکنون ز بیم خصم توام بر دهان فتاد (۶۱۴)

به نشانه غم و اندوه: ۳

از برونم زبان فروبندد از درونم فغان برانگیزد (۶۱۵)

به نشانه ناامیدی: ۱

زین خواندن بی حاصل لب بستم و بس کردم هم کم شنوی دانم گر بیشتر خوانم (۶۳۷)

به نشانه بی اعتنایی و کم محلی: ۲

خاموشی لعل او چه می‌بینی جمّاشی چشم پُرعیتیش بین (۶۵۴)
 به‌نشانه حیرت و شگفتی: ۱ ای عاقلان را بارها بر لب زده مسمارها (۶۶۱)
 به‌نشانه ناچاری: ۱

خود پرده‌ام دراندم و خود گویدم که هان خاقانیا خموش که جای نفیر نیست (۵۶۱)
 به‌نشانه قانع و راضی بودن: ۱
 گله فراق گفتیم نه نیک رفت بالله به کرشمه مُهر برنه پس از این زبان ما را (۵۵۰)

۴.۴.۶. بنفشه‌رنگ (کبود) بودن لب

به‌نشانه تب داشتن: ۲ لب‌ها بنفشه‌رنگ‌تر ز تب‌های بی‌قرار (۶۱۷)

۴.۵. حرکات دست

در زبان بدن، دست‌ها از نظر اهمیت پس از چهره و اجزای آن قرار دارند. «بعد از صورت، دست‌ها بسیار گویا هستند. ما از دست‌ها برای تقویت کلام و گاه به‌جای کلام استفاده می‌کنیم» (کومار، ۱۳۸۷: ۱۷). در کتاب‌های زبان بدن، حالات گوناگون و بسیاری برای دست‌ها برشمرده شده است که البته بیشتر آن‌ها به‌صورت حرکات ترکیبی هستند؛ یعنی حرکاتی که از ترکیب و همراهی دست با سایر اعضای بدن حاصل می‌شوند؛ مانند دست زیر چانه گذاشتن، انگشت در گوش گذاشتن و از آنجا که در غزل‌های خاقانی بیشتر حرکاتی که برای دست مطرح شده است به‌شکل ترکیبی هستند، ما به این حرکات ترکیبی در بخشی جداگانه خواهیم پرداخت. البته نمونه‌هایی از حرکات دست به‌صورت مستقل نیز دیده می‌شوند (۱۲ مورد) که از این قرارند:

جدول ۴. بسامد کاربرد حرکات دست در غزلیات خاقانی

حرکات دست	بسامد	حرکات دست	بسامد
دست به آسمان بلند کردن	۱	شانه بالا انداختن	۱
دست گرفتن	۲	بشکن زدن	۱
دست در دامن زدن	۲	نام کسی بر بازو نگاشتن	۱
دست سنگ‌انداز	۳	انگشت نهادن	۱

۴. ۵. ۱. دست به آسمان بلند کردن

به‌نشانهٔ مناجات و استغاثه: ۱

گر مرا روزی ز وصلش بر زمین پای آمدی کی همه شب دست از او بر آسمانستی مرا (۵۵۱)

۴. ۵. ۲. دست گرفتن

به‌نشانهٔ یاری کردن: ۱

دست گیریدم تا دست به زلفش بزنم (۶۴۳)

به‌نشانهٔ جفا کردن: ۱

دست و ساعد گرفته دونان را بگذری بازوی وفا شکنی (۶۶۷)

۴. ۵. ۳. دست در دامن زدن

به‌نشانهٔ متوسل شدن و یاری خواستن: ۲

کارم از دست شد ز دست فراق دست در دامن زدم دریاب (۵۵۳)

۴. ۵. ۴. دستِ سنگ‌انداز

به‌نشانهٔ طرد کردن و آزار رساندن: ۳

گفتی که از سگان که‌ای؟ از سگان تو کآسیب دست سنگ‌فشان تو می‌خورم (۶۲۷)

۴. ۵. ۵. شانه بالا انداختن

به‌نشانهٔ بی‌اعتنایی و مهم نبودن: ۱

گویمت کامروز جانم رفت دوشی بر زنی

(۶۹۲)

۴. ۵. ۶. انگشت‌زنان (در حال انگشت زدن، در حال بشکن زدن)

به‌نشانهٔ شادی: ۱

از دست غم هجر به زنه‌ار وصالش انگشت‌زنان رفتم و زنه‌ار نپذرفت (۵۶۳)

۴. ۵. ۷. نام کسی بر بازو نگاشتن

به‌نشانهٔ اظهار علاقه: ۱

نی نی به زرق مهره مارم دگر میند بر بازویی که نام خسانش نگاشتی (۶۸۰)

۴. ۵. ۸. انگشت نهادن

به‌نشانه نوازش کردن و لطف معشوق: ۱

چون زخم رسد به طشت بخروشد انگشت بر او نهی بیاساید (۵۸۰)

۴. ۶. حرکات و حالات سر و گوش

به گفته لوئیس، حرکات سر «می‌توانند خواسته‌های شما را آشکار ساخته، پیام پنهان در واژه‌ها را تشدید کرده و اظهارنظرها را موردحمایت یا نقد قرار دهند» (۱۳۸۱: ۵۳). خاقانی در غزلیات خود از حرکات سر در ۱۷ مورد برای بیان مفاهیمی مانند بی‌اعتنایی، ارادت، افتخار، تعظیم، شرمساری و ... بهره برده است. در نمایی کلی، فراوانی کاربرد این حالات و حرکات چنین است:

جدول ۵. بسامد کاربرد حالات سر در غزلیات خاقانی

حالات سر	بسامد	حالات سر	بسامد
سر فرود آوردن	۵	سر بر زمین نهادن	۳
سر بلند نکردن	۱	سر برگرداندن	۱
سر بلند کردن	۱	حلقه به گوش بودن	۵
سر داخل نکردن	۱		

۴. ۶. ۱. سر فرود آوردن (سرافکندن)

به‌نشانه تعظیم و اطاعت: ۲

چند آوری چو شمس فلک هر شبانگهی سر بر زمین به خدمت یاران بی‌وفا (۵۵۱)

به‌نشانه شرمساری: ۳

جان تحفه او کردم هم نیست سزای او زین روی سر از خجلت افکنده همی‌دارم (۶۴۶)

۴. ۶. ۲. سر بلند نکردن

به‌نشانه بی‌اعتنایی و بی‌توجهی: ۱

گر بوسه زخم پایت سر بر نکنی دانم (۶۳۵)

۴. ۶. ۳. سر بلند کردن

به‌نشانه افتخار و بزرگی: ۱

از پای پاسبانت بوسی کنم گدایی و آن‌گاه سر برآرم کاینست پادشایی (۶۷۴)

۴. ۶. ۴. سر داخل نکردن

به‌نشانه بی‌اعتنایی و مهم نبودن: ۱

که‌که زنی از شوخی حلقه در خاقانی خانه همه خون بینی، سر در نکنی دانم (۶۳۶)

۴. ۶. ۵. سر بر زمین نهادن

به‌نشانه ارادت و خاکساری: ۳

خاقانی‌وار بر سر کویت سر بنهم و هیچ درنیدیشم (۶۴۵)

۴. ۶. ۶. سر برگرداندن

به‌نشانه بی‌اعتنایی و بی‌توجهی: ۱

مگردان سر ز من تا خون چشمم سوی دل بازگردانم ز دیده (۶۶۴)

۴. ۶. ۷. حلقه به گوش بودن

به‌نشانه بندگی و اطاعت: ۵

بر درش حلقه به گوشم چو درش (۵۷۱)

۴. ۷. حالات مو

مویکی از قسمت‌هایی است که در حوزه زبان بدن، ذیل زیبایی و آرایش به آن توجه می‌شود. در ادبیات، گیسو و موی معشوق از عناصر مهم محسوب می‌شود که غالباً جنبه دلفریبی و زیبایی آن مورد توجه شاعران و نویسندگان بوده است. از منظر پیام‌رسانی بدنی، خاقانی ۲۲ بار به حالات زلف اشاره کرده و در اکثر موارد قصد بیان دلربایی و فریبندگی آن را داشته است.

جدول ۶. بسامد کاربرد حالات مو در غزلیات خاقانی

حالات مو	بسامد	حالات مو	بسامد
تاب دادن زلف	۱۲	زلف برافشاندن	۱
زلف بر قبا انداختن	۱	لرزیدن زلف	۴
زلف از زیر کلاه بیرون آمدن	۱	زلف پوشاندن	۱
زلف به دامن ریختن	۲		

۴.۷.۱. تاب دادن و خم کردن زلف

به‌نشانه فریبت‌گری و دلربایی: ۱۲

چون مار کنی زلفین، وز پرده برون آیی / ناگه بزنی زخمی چون کزدم و بگریزی (۶۸۸)

۴.۷.۲. زلف بر قبا انداختن

به‌نشانه دلربایی: ۱

زره زلف بر قبا شکنی (۶۶۷)

۴.۷.۳. زلف از زیر کلاه بیرون آمدن

به‌نشانه دلربایی: ۱

پَران شود ز زیر کلاه زلف تو / تا برپرد ز بردل من چون کبوتری (۶۸۲)

۴.۷.۴. گیسو به دامن ریختن

به‌نشانه دلربایی: ۲

بند قبا باز آمده گیسو به دامن تا کجا (۵۴۹)

۴.۷.۵. زلف برافشاندن

به‌نشانه دلربایی: ۱

دل‌ها به خروش آید چون زلف برافشانند / جان‌ها به سجود آید چون پرده براندازد (۵۷۸)

۴.۷.۶. لرزیدن زلف

به‌نشانه دلربایی و افسون‌گری: ۴

سنبلیش لرزد و گل خوی ریزد / آن خوی و لرزه بی‌تب چه خوش است (۵۷۱)

۴.۷.۷. زلف پوشاندن

به نشانه جفا کردن: ۱ طره زیر کلاه می پوشد (۶۰۷)

۴.۸. حالات و حرکات پا

حالت قرار گرفتن پاها می تواند گویای انواعی از احساسات و پیام ها باشد؛ مثل فریاد و عدم آرامش در شرایطی که فرد پاهای خود را به طور مداوم روی هم می اندازد و آزاد می کند (کونکه، ۱۳۹۲: ۲۴۷). البته در غزل خاقانی غالباً موارد مربوط به حالات پا – مانند حالات دست – در حوزه حرکات ترکیبی قرار می گیرند و شاعر به این جنبه از زبان بدن فقط دو بار به صورت مجزا اشاره کرده است:

جدول ۷. بسامد کاربرد حالات پا در غزلیات خاقانی

حالات پا	بسامد	حالات پا	بسامد
هم زانوی کسی نشستن	۱	پای خاکین کردن	۱

۴.۸.۱. هم زانوی کسی نشستن

به نشانه همنشینی و همراهی: ۱ تا ز دستم رفت و هم زانوی ناهلان نشست [...] (۶۵۰)

۴.۸.۲. پای خاکین کردن

به نشانه قدم رنجه کردن و لطف معشوق: ۱

پای خاکین کن در آکز چشم خونین هر نفس گوهر اندر خاک پایت رایگان خواهم فشاند (۵۹۷)

۴.۹. حرکات ترکیبی

معمولاً پیام ها و معانی ای که از طریق اعضای بدن منتقل می شوند، به یک عضو منحصر نمی شوند و در بسیاری از مواقع، دو یا چند عضو بدن به صورت ترکیبی برای انتقال احساس یا پیامی مورد استفاده قرار می گیرند. خاقانی به حرکات ترکیبی توجهی ویژه داشته و وسیع ترین و متنوع ترین گستره کاربرد زبان بدن در غزل او متعلق به این بخش است (۴۵ مورد در ۲۲ حالت):

جدول ۸. بسامد کاربرد حرکات ترکیبی در غزلیات خاقانی

حرکات ترکیبی	بسامد	حرکات ترکیبی	بسامد
انگشت به دندان ماندن	۲	گاز گرفتن بازو	۱
بر سر زدن	۱	پشت دست خابیدن	۴
انگشت در گوش گذاشتن	۱	مژه بر ابرو زدن	۲
بوسیدن پا	۵	زلف در دست گرفتن	۴
بوسه زدن بر یال و پا	۱	به انگشت اشک از مژگان برگرفتن	۱
بوسیدن دست	۲	پنهان کردن گوش زیر زلف	۱
سر بر زانو نهادن	۱	خاک بر سر بیختن	۱
سر بر پا نهادن	۳	شانه کردن زلف	۱
دست بر زانو نشستن	۱	طره بریدن	۲
رخ به ناخن کندن	۱	دست را به خنجر بریدن	۱
لب به دندان گزیدن	۸	آینه جلوی چهره گرفتن	۱

۴.۹.۱. انگشت به دندان ماندن (انگشت گزیدن)

به‌نشانه شگفتی و حیرت: ۱

هرکه یک دم آب دندان تو دید تا ابد انگشت بر دندان بماند (۶۲۰)

به‌نشانه حسرت: ۱

انگشت گزم کرد چه سود تو که دارم دندان گز تشریف‌رسان سگ کویت (۵۷۵)

۴.۹.۲. بر سر زدن

به‌نشانه بی‌قراری و درماندگی: ۱

پیش من از عشق بر سر می‌زند پس هم اندر پی، پی من می‌کند (۶۰۸)

۴.۹.۳. انگشت در گوش گذاشتن

به‌نشانه نشنیدن: ۱

از ناله من رقیب در گوش انگشت خدای خوان نهاده است (۵۵۵)

۴.۹.۴. بوسیدن پا

به‌نشانه ارادت: ۴

چون پای او بیوسم جانم بر لب آید (۶۱۵)

به‌نشانهٔ خاکساری و اطاعت: ۱

نیم‌رو خاکین چو بوسم پای تو بر سر از تو تاج تمکین آورم (۶۴۴)

۴. ۹. ۵. بوسه بر پا و یال زدن

به‌نشانهٔ ارادت و علاقه: ۱

ناقه‌ای کو پای بر یالش نهد بوسه‌گه هم پای و هم یالش کنم (۶۳۸)

۴. ۹. ۶. دست بوسیدن

به‌نشانهٔ احترام و ارادت: ۱

اگر به خدمت دست تو در رسد لب من ز دست‌بوس تو یا رب چه دستگاه نهم؟ (۶۳۱)

به‌نشانهٔ خواهش کردن: ۱

دست مقامر بیوس، نقش حریفان بخواه بزم صبحی بساز، نزل دگرگون بیار (۶۱۹)

۴. ۹. ۷. سر بر زانو نهادن

به‌نشانهٔ اندوه و عزلت‌گزینی: ۱

من چون بنفشه بر سر زانو نهاده سر (۶۱۷)

۴. ۹. ۸. سر بر پا نهادن

به‌نشانهٔ خاکساری و ارادت: ۳

من سر نهم به پایش او روی تابد از من (۶۸۱)

۴. ۹. ۹. دست بر زانو نشستن (چمباتمه زدن)

به‌نشانهٔ غم و حسرت: ۱

تا ز دستم رفت و هم‌زانوی نااهلان نشست شد کبود از شانهٔ دست آینهٔ زانوی من (۶۵۰)

۴. ۹. ۱۰. رخ به ناخن کندن

به‌نشانهٔ شگفتی و حیرت: ۱

بکنند رخ به ناخن بگزند لب به دندان همه ساحران بابل ز دو چشم شوخ شنگش (۶۲۳)

۴.۹.۱۱. لب به دندان گزیدن (لب خاییدن)

به‌نشانه شگفتی و حیرت: ۱

بکنند رخ به ناخن بگزند لب به دندان همه ساحران بابل ز دو چشم شوخ شنگش (همان)

به‌نشانه اشتیاق زیاد و از خود بی‌خود شدن: ۴

ز بس کز زخم دندانم برآمد آبله‌اش بر لب رقیش گفت پندارم لب تبخاله‌دار است این (۶۵۴)

به‌نشانه اظهار تأسف کردن: ۱

لب به دندان فروگزد یعنی رطب از استخوان به کس نرسد (۵۹۱)

به‌نشانه حسرت: ۱

بنده تا دید سیم دندانت لب همه ز آرزوی زر خایید (۵۸۹)

به‌نشانه اضطراب و نگرانی: ۱

برفتم دست و لب خایان که یا رب چه تب بود اینکه در جانان اثر کرد (۵۷۸)

۴.۹.۱۲. گاز گرفتن بازو

به‌نشانه شیفتگی و از خود بی‌خود شدن: ۱

بنده دندان خویشم کو به گاز نقش یاسین کرد بر بازوی تو (۶۵۸)

۴.۹.۱۳. پشت دست خاییدن

به‌نشانه افسوس و حسرت: ۲

من بخایم پشت دست از غم که او از روی شرم پشت پای خویش بیند تا نبیند روی من (۶۵۰)

به‌نشانه ترس و نگرانی: ۲

هرکه او پای‌بست روی تو شد پشت دست از نهیب سر خایید (۵۸۹)

۴.۹.۱۴. مژه بر ابرو زدن

به‌نشانه نه گفتن و جواب منفی: ۲

رقیب آمد که بیرونش کنم مژگان بر ابرو زد که این مایه ندانی تو که ما را یار غار است این (۶۵۵)

۴. ۹. ۱۵. زلف در دست گرفتن (به زلف دست زدن)

به نشانه عشق و علاقه: ۴
چون زلف یار گیرم دستم به یار آید
(۶۱۵)

۴. ۹. ۱۶. به انگشت اشک برگرفتن از مژگان

به نشانه اشک باارزش: ۱
شد ناخن من سفته ز بس کز سر مژگان انگشت مرا پیشه شد الماس ربایی (۶۶۹)

۴. ۹. ۱۷. پنهان کردن گوش زیر زلف و زیور

به نشانه بی‌اعتنایی و نشنیدن: ۱
گوش زیر زلف و زیور زان نهان داری که آه نشنوی پیدا ز من باری نهان چون نشنوی (۶۹۲)

۴. ۹. ۱۸. خاک بر سر بیختن

به نشانه سوگواری و اندوه: ۱
مژگان تو خونم را چون آب همی ریزد تو بر سر من محنت چون خاک همی ییزی (۶۸۸)

۴. ۹. ۱۹. شانه کردن زلف

به نشانه مرتب کردن: ۱
گر شانه در زلف آردی از شانه دل‌ها باردی (۶۷۲)

۴. ۹. ۲۰. طره بریدن

به نشانه سوگواری: ۲
مرا کشتی به تیر غمزه و آن‌که طره بیریدی مکن، طره مبر کاین قدر ماتم بر نمی‌تابد (۶۹۲)

۴. ۹. ۲۱. دست را به خنجر بریدن

به نشانه از خود بی‌خود شدن و شگفتی: ۱
در جمال روی او نظارگی دست را حالی به خنجر می‌برد (۵۸۲)

۴.۹.۲۲. آینه جلوی چهره گرفتن

به‌نشانه پنهان کردن چهره از غیر و جفاکاری: ۱

گر نه بهانه سازی تا روی تو نبینند آینه با رخ تو چندان چه کار دارد (۵۸۷)

۴.۱۰. حالات کلی بدن

بعضی از حالات و حرکاتی که در حوزه زبان بدن مطرح می‌شوند، به کلیت بدن مربوط‌اند و مختص به یک عضو نیستند. درواقع، می‌توان گفت از حالت یا حرکتی که در کل بدن اتفاق می‌افتد، پیام یا احساسی منتقل می‌شود. این دسته از حالات و حرکات در غزلیات خاقانی با ۱۷ بار کاربرد شامل موارد ذیل می‌شود:

جدول ۹. بسامد کاربرد حالات کلی بدن در غزلیات خاقانی

حالات کلی بدن	بسامد	حالات کلی بدن	بسامد
لرزیدن	۳	نفس در کام شکستن	۱
پشت نمودن	۱	حله از دوش افکندن	۱
کمر بند بستن	۱	در آغوش گرفتن	۷
در پای افتادن	۱	خم شدن کمر	۲

۴.۱۰.۱. لرزیدن

به‌نشانه تب داشتن: ۲

تب نهانی ست از غم تو مرا لرزه از استخوان برانگیزد (۶۱۵)

به‌نشانه ترس: ۱

بر دست تو چو تیر تو لرزم ز چشم بد هرگه که زخم تیر و کمان تو می‌خورم (۶۲۷)

۴.۱۰.۲. پشت نمودن

به‌نشانه ترک کردن و بی‌وفایی: ۱ پشت بنمودی و خون‌ها راندی از مژگان مرا (۶۶۸)

۴. ۱۰. ۳. کمر بند بستن

به‌نشانه دلربایی: ۱

ای تو به دلبری سمر، شیفته رخت قمر بسته به کوه بر کمر، موی میان کیستی (۶۹۷)

۴. ۱۰. ۴. در پای افتادن

به‌نشانه ارادت و خاکساری: ۱

چو من در پایش اقدام چو خلخال زرش گفتا که چون خلخال ماهم زرد و هم نالان زار است این (۶۵۴)

۴. ۱۰. ۵. نفس در کام شکستن

به‌نشانه ترس و بیم: ۱

زان بیم که هم نفس بمیرد در کام نفس شکسته دارم (۶۲۶)

۴. ۱۰. ۶. حله از دوش افکندن

به‌نشانه دعوت به وصل: ۱

حلی چون آفتاب و حله چون صبح از بر افکنده گرفتم در برش گفتم که ماهم در کنار است این (۶۵۵)

۴. ۱۰. ۷. در آغوش گرفتن (از بازو و ران کنار ساختن)

به‌نشانه وصال: ۶ گه از بازو و ران سازم کنارت (۶۶۴)

به‌نشانه حسرت و اندوه دوری از یار: ۱ چون به یاد ما رسی دستی به گرد خود برآر (۵۶۲)

۴. ۱۰. ۸. خم شدن کمر

به‌نشانه تعظیم و اطاعت: ۱

تاج آن دارد که پیش تخت تو چون دایره جمله تن کمر گردد (۵۸۱)

به‌نشانه بسیار خسته و شکسته شدن: ۱

زان زلف عنبرینت ز خم چنبری شود تا پشت من خمیده شود همچو چنبری (۶۸۲)

۴. ۱۱. آواگری غیرکلامی (صداها و آواها)

زبان بدن محدود به جلوه‌های دیداری نمی‌شود، بلکه می‌توان از ورای صداها و آواها که یک فرد تولید می‌کند نیز به معانی گوناگونی دست یافت و پیام‌ها و احساسات نهفته‌ای را کشف کرد؛ به‌طور مثال، فریاد کشیدن یا آه کشیدن و ناله کردن هر کدام می‌توانند بیانگر معانی متعدد و گاه متضادی باشند. این جلوه از ارتباط غیرکلامی توجه خاص خاقانی را به خود معطوف کرده است و مواردی که شاعر با استفاده از این جنبه زبان بدن به انتقال عواطف و معانی پرداخته است بسیارند (۷۸ مورد):

جدول ۱۰. بسامد کاربرد آواگری غیرکلامی در غزلیات خاقانی

آواگری غیرکلامی	بسامد	آواگری غیرکلامی	بسامد
آه کشیدن	۳۵	فغان کردن	۸
فریاد کشیدن	۱۱	شیون کردن	۳
نالیدن	۲۱		

۴. ۱۱. ۱. آه کشیدن

به‌نشانه اندوه: ۲۵ گفتم آه آتشین بس کن، نه من خاک توام (۶۳۴)
 چو آهی پر کشم از دل مگوای دوست دشمن خور چه جلی دشمن است ای دوست خودرامی خورم باری (۶۹۳)
 به‌نشانه حسرت و افسوس: ۴
 از روی همچو حورت صحرا چو خلد گشته وز آه عاشقانت دریا بخار کرده (۶۶۴)
 به‌نشانه ناامیدی: ۳
 هست دیگ هوست خام هنوز خامی آن ز دم سرد من است (۵۶۴)
 به‌نشانه مناجات و استغاثه: ۲
 به دعای سحری خواستم کارم افتاد به آه سحری (۶۹۰)
 به‌نشانه شکوه و شکایت: ۱
 هر آه کز تو دارم آلوده شکایت از سینه گر برآید هم با روان برآید (۵۷۹)

۴. ۱۱. ۲. فریاد کشیدن (نعره زدن / بانگ برآوردن)

به‌نشانه‌ اندوه: ۶ چون پلپلم بر آتش نعره‌زنان و سوزان (۶۸۱)

به‌نشانه‌ شادی: ۲ او چو درآمد ز در بانگ برآمد ز من (۵۵۳)

به‌نشانه‌ مستی و از خود بی‌خود شدن: ۲

هر نیم‌شب ز کوی خرابات بر در او نعره‌زنان برآیم یعنی که مست اویم (۶۳۳)

به‌نشانه‌ بیدار و آگاه کردن: ۱

کس در ده نیست جمله مست‌اند بانگی به ده خراب در ده (۶۶۲)

۴. ۱۱. ۳. نالیدن

به‌نشانه‌ اندوه: ۱۶

نالم چو ز آب آتش و جوشم چو ز آتش آب تادل در آب و آتش آن نازنین گریخت (۵۶۸)

به‌نشانه‌ شکوه و شکایت: ۵

خاقانی از تو هم به تو نالد ز بهر آنک از تو گزیر نیست که خصمی و داوری (۶۸۳)

۴. ۱۱. ۴. فغان کردن

به‌نشانه‌ اندوه: ۲ از خام‌کاری خوی او افغان کنم در کوی او (۶۱۲)

به‌نشانه‌ شکوه و شکایت: ۵

ز بس که از تو فغان می‌کنم به هر محراب ز سوز سینه چو آتشکده است محرابم (۶۲۵)

به‌نشانه‌ التماس و خواهش: ۱

بس لابه که بنمودم و دلدار نپذیرفت صد بار فغان کردم و یک بار نپذیرفت (۵۶۲)

۴. ۱۱. ۵. شیون کردن

به‌نشانه‌ اندوه: ۲

فلک موافقت من کبود درپوشید چو دید کز تو به هر لحظه شیونی است مرا (۵۵۰)

به‌نشانه‌ اشک و ناله‌ دروغین و فریکاری: ۱

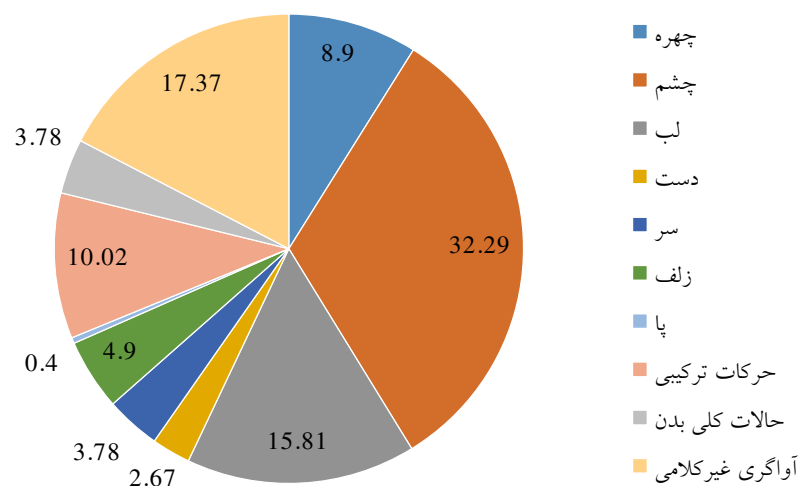
می‌برد با گرگ در صحرا گله با شبان در خانه شیون می‌کند (۶۰۸)

۵. نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش، زبان بدن در غزلیات خاقانی به شکلی گسترده و متنوع و در وجوه معنایی متفاوت به کار رفته است (۴۴۹ مورد در ۳۲۸ غزل). از آنجا که چشم‌ها بیش از هر عضو دیگر توانایی انتقال احساسات فرد را دارند و به‌سان آینه‌ای برای روح هستند، خاقانی پیش و بیش از همه به حالات چشم نظر داشته است (۳۲/۲۹ درصد از مجموع کاربرد زبان بدن در غزلیات) و از آن میان، "گریستن" را به معانی و نشانه‌های مختلف و گاه متضاد، به میزانی چشمگیر به کار برده است (۷۷/۲۴ درصد). آواگری غیرکلامی با کاربرد ۱۷/۳۷ درصد در جایگاه بعدی قرار دارد و توجه سخنگوی شروان بیشتر به "آه کشیدن" و "نالہ کردن" (۷۱/۷۹ درصد) معطوف بوده است. حالات لب و دهان ۱۵/۸۱ درصد از مجموع بسامد زبان بدن را شامل شده‌اند و از این میان، "خندیدن" و "بوسیدن" دو حالتی هستند که شاعر در ۵۷/۷۴ درصد از موارد به آن‌ها توجه کرده است. خاقانی حدود ۱۰ درصد از ارتباطات غیرکلامی در غزل‌هایش را به حرکات ترکیبی اختصاص داده و حرکت "لب به دندان گزیدن" بیشتر موردتوجه او قرار گرفته است (۱۷/۷۷ درصد). در غزلیات او ۴۰ درصد از حالات گوناگون چهره در حوزه "رنگ رخسار" بوده و شاعر از این جلوه زبان بدن برای بیان اندوه، ضعف و شادی استفاده نموده است. حالات مختلف زلف (۴/۹۵ درصد)، سر و حالات کلی بدن (هرکدام ۳/۷۸ درصد)، حرکات دست (۲/۶۷ درصد) و پا (۰/۴ درصد) نیز مورد استفاده این شاعر مضمون‌آفرین قرار گرفته‌اند.

جدول ۱۱. پربارترین جلوه‌های زبان بدن در غزلیات خاقانی

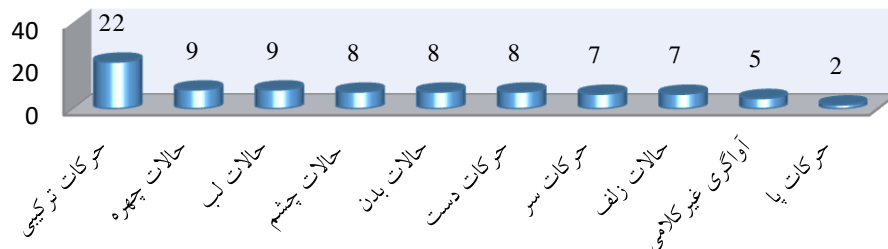
رفتار زبان بدن	بسامد و درصد
گریستن	۱۱۲ مورد (۲۴/۹۴ درصد)
آه کشیدن	۳۵ مورد (۷/۷۵ درصد)
بوسیدن	۲۶ مورد (۵/۷۹ درصد)
خندیدن	۲۲ مورد (۴/۸۹ درصد)
نالیدن	۲۱ مورد (۴/۶۷ درصد)
رنگ رخسار	۱۶ مورد (۳/۵۶ درصد)

نمودار ۱. بسامد کاربرد زبان بدن در غزلیات خاقانی

از زاویه‌ای دیگر، باید به تنوع حالات و حرکات بدن و نشانه‌هایی که در پس هریک نهفته است اشاره کنیم. از بین ده جنبه گوناگون زبان بدن که خاقانی در غزلیاتش به آن‌ها توجه کرده است، بخش حرکات ترکیبی با ۲۲ نوع حرکت مختلف برای بیان ۴۵ معنی، به‌طرزی چشمگیر در خدمت گسترش مضمون مورد نظر شاعر بوده است. او از سایر حالات بدنی در هر بخش تقریباً به یک اندازه بهره گرفته است؛ نه حالت مختلف برای چهره و همین تعداد برای لب‌ها؛ هشت گونه متفاوت حرکات و حالات برای چشم‌ها، دست‌ها و نیز کل بدن؛ هفت حرکت گوناگون برای استفاده از پیام‌رسانی سر و نیز گیسوان؛ پنج حالت در کاربرد آواگری غیر کلامی و دو حرکت مختص به پاها.

این تنوع تصویری و مضمونی در کاربرد زبان بدن سبب شده است که این حوزه به یکی از اصلی‌ترین عوامل آفرینش مضامین و تصاویر نو در غزل خاقانی تبدیل شود که درخششی خاص به شعرش در سطح بلاغی داده است.

نمودار ۲. فراوانی گونه‌های حالات و حرکات بدن در غزلیات خاقانی

از دیگر منظر، یکی از مضامین اصلی غزل خاقانی، همچون سنت غزل فارسی، غم و اندوه فراق، سوز و گداز و شکوه و شکایت عاشق است و این معنی در کاربرد پیام‌رسانی بدن نیز آشکارا دیده می‌شود. به‌طور کلی، معانی و نشانه‌هایی از زبان بدن که به اندوه و مفاهیم نزدیک به آن چون: سوگواری، درد و رنجوری، حسرت، ناامیدی، افسوس، شکوه، تنهایی، اضطراب، نگرانی و ناچاری اشاره داشته، در غزلیات خاقانی ۲۱۶ بار به کار رفته‌اند؛ یعنی ۴۸/۱۰ درصد از مجموع کاربرد زبان بدن. همین امر مؤید موضوع فوق است؛ ضمن اینکه ۹۹ بار اشاره به اشک و گریستن به‌نشانه اندوه و درد، مهر تأییدی دیگر است بر آنچه ذکر شد. از منظر زبان بدن، تنها می‌توان ۲۲ مورد (۴/۹۰ درصد) را در غزل‌های او یافت که حاکی از وصال است. در ۲۸ مورد هم لطف معشوق شامل حال عاشق شده است و با او سخنی به مهر گفته یا چهره‌ای نمایان کرده و لبخندی زده است. مخاطب از ورای پیام‌رسانی بدن در ۱۸ مورد می‌تواند شادی یکی از طرفین را احساس کند. معشوق خاقانی ۶۱ بار (۱۳/۵۸ درصد) با حالات مختلف بدنی سعی در دلربایی و فتنه‌انگیزی داشته است و شاعر در ۵/۳۴ درصد از موارد نیز زبان بدن را در راستای انتقال بی‌اعتنایی، نامهربانی و جفای او به کار برده است. حرکات و حالات بدنی عاشق هم در ۲۹ مورد (۶/۴۶ درصد) بیانگر خاکساری و ارادت او نسبت به معشوق است.

شیوه تعامل دوری‌جویانه معشوق از عاشق را، که در کاربرد زبان بدن در غزلیات خاقانی قابل توجه است، می‌توان به‌شکلی تعمیم‌یافته در کلیت غزل فارسی نیز مشاهده کرد. به بیان دیگر، می‌توان رفتار بدنی معشوق در غزل خاقانی را نمونه‌ای از رفتارهای غیرکلامی معشوق در سنت غزل فارسی دانست. همان‌طور که به گفته پورنامداریان، معشوق در غزل غالباً نسبت به عاشق بی‌اعتنا و جفاکار است و افسونگری و فریبایی جزو ویژگی‌های اصلی‌اش محسوب می‌شود و وصال او نیز کمتر به دست می‌آید (۱۳۹۹: ۷۵)، شاعر بزرگ شروان هم در غزلیاتش، زبان بدن معشوق را معمولاً در راستای القای چنین معانی و مفاهیمی به کار برده است. ازسوی دیگر، از آنجا که غزل او از حلقه‌های نخستین تکامل غزل فارسی به حساب می‌آید و قالب غزل نیز در سده ششم، آغاز دوران رشد و گسترش خود را به‌عنوان قالبی مستقل تجربه می‌کند (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۵۱)، شاید بتوان ارتباطات غیرکلامی معشوق در غزل خاقانی و نوع تعامل او با عاشق را جزو سرمشق‌های رفتاری معشوق در غزل قرون بعد دانست. البته باید به این نکته نیز توجه داشت که خاقانی، خود، متأثر از شیوه غزل‌سرایی سنایی بوده، اما بر بسیاری از شاعران بزرگ پس از خویش، مانند مولوی و حافظ، اثر گذاشته است.

درنهایت، این پژوهش به معرفی، طبقه‌بندی و رمزگشایی انواع ارتباطات غیرکلامی میان عاشق و معشوق در غزل خاقانی پرداخت تا نشان دهد که چگونه زبان بدن می‌تواند بیانگر نوع روابط و تعاملات عاشق و معشوق در غزل باشد و نیز استفاده از ظرفیت‌های پیام‌رسانی بدن چطور به گسترش مضمون و تأثیر کلام خاقانی در غزلیاتش افزوده است. براساس نتایج تحقیق، از میان جلوه‌های متنوع زبان بدن، حالات چشم (با تأکید بر گریستن)، آواگری غیرکلامی (با تأکید بر آه کشیدن) و حالات لب (با تأکید بر خندیدن و بوسیدن) بیشترین کاربرد را در ارتباط عاشق و معشوق در غزلیات خاقانی داشته‌اند. کاربرد زبان بدن در غزلیات خاقانی در بسیاری از موارد نشان‌دهنده دوری عاشق از معشوق یا امتناع معشوق از برقراری ارتباط کلامی با عاشق است. ازسوی دیگر، باتوجه به تنوع و تعدد حالات و حرکاتی که خاقانی برای هر یک از اعضای بدن ذکر کرده است، باید زبان بدن را یکی از جنبه‌های اساسی آفرینش مضامین و گسترش تصاویر نو و رنگارنگ در غزل او دانست.

از آنجا که غزل خاقانی ظرفیت‌های زیادی در حوزه بلاغی و تصویرسازی دارد و توصیف جزئیات پیکر معشوق در خلق صورت‌های خیال‌انگیز بسیار مورد توجه او بوده است، برای پژوهش‌های آینده پیشنهاد می‌شود به غزلیات او از زاویه صور خیال مبتنی بر پیکر معشوق و نقش آن‌ها در تصویرسازی‌های این شاعر نگریسته شود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Zeinab Akbari

<https://orcid.org/0009-0001-0859-0119>

Nasrin Faghih Malek

<https://orcid.org/0000-0002-0498-7995>

Marzban

منابع

- آرژیل، مایکل. (۱۳۷۸). روان‌شناسی ارتباطات و حرکات بدن. ترجمه مرجان فرجی. تهران: مهتاب.
- ابتهاج، هوشنگ. (۱۳۹۶). «نگاهت می‌کنم خاموش و خاموشی زبان دارد» [فایل ویدئویی]، اخذ شده از <https://www.aparat.com/v/3WuqD>.
- افراخته، الهیار و فاطمه مدرسی. (۱۳۹۹). «روابط غیر کلامی در غزلیات شمس». کارنامه متون ادبی دوره عراقی، س ۱ ش ۱: ۱-۲۰.
- انوری، حسن. (۱۳۸۳). فرهنگ کنایات سخن. تهران: سخن.
- بهنام، مینا و دیگران. (۱۳۹۳). «گفتار بی‌صدا تأملی بر زبان بدن در غزلیات شمس». فنون ادبی دانشگاه اصفهان، س ۶ ش ۲: ۳۳-۴۸. DOR: 20.1001.1.20088027.1393.6.2.5.7
- بیدار مغز، علی محمد. (۱۳۹۲). ارتباطات غیر کلامی. تهران: کارگزار روابط عمومی.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۹). در سایه آفتاب. تهران: سخن.
- پیز، آلن و باربارا. (۱۳۹۵). کتاب جامع اسرار زبان بدن. ترجمه سعید گل محمدی و گیتی عزت‌الملوک شهیدی. تهران: نسل نو اندیش.

- حسینی، سید شمس‌الدین. (۱۳۹۵). جایگاه زبان بدن در دلالت‌پردازی‌های غزل سعدی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۸۳). سعدی در غزل. تهران: قطره.
- خاقانی شروانی، بدیل‌بن‌علی. (۱۳۷۵). دیوان. تصحیح میرجلال‌الدین کزازی. تهران: مرکز.
- _____ . (۱۳۸۲). دیوان. تصحیح سید ضیاء‌الدین سجادی. تهران: زوار.
- دشتی، علی. (۱۳۵۷). خاقانی شاعر دیرآشنا. تهران: امیرکبیر.
- سجادی، سید ضیاء‌الدین. (۱۳۷۴). شاعر صبح. تهران: سخن.
- شکوری مستان‌آباد، ساناز. (۱۳۹۸). نشانه‌شناسی زبان بدن در هفت پیکر نظامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). سیر غزل در شعر فارسی. ویرایش دوم. تهران: علم.
- _____ . (۱۳۸۷). فرهنگ اشارات ادبیات فارسی. تهران: میترا.
- فلاحتی، محبوبه. (۱۳۹۹). تحلیل و رمزگشایی زبان بدن در منظومه خسرو و شیرین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور قائنات.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۵). گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی. تهران: مرکز.
- کومار، ویجایا. (۱۳۸۷). کتاب کوچک زبان بدن. ترجمه زهره زاهدی. تهران: جیحون.
- کونکه، الیزابت. (۱۳۹۲). زبان بدن برای آدمیزاد. ترجمه رامین کریمی و رؤیا تنومند. تهران: دانژه.
- لوئیس، دیوید. (۱۳۸۱). زبان بدن راز موفقیت. ترجمه جالینوس کرمی. تهران: مهر جالینوس.
- ماهیار، عباس. (۱۳۸۰). شرح مشکلات خاقانی. کرج: جام گل.
- _____ . (۱۳۸۸). مالک ملک سخن (شرح قصاید خاقانی). تهران: سخن.
- معدن‌کن، معصومه. (۱۳۷۵). نگاهی به دنیای خاقانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ . (۱۳۸۲). بزم دیرینه عروس. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ . (۱۳۸۴). بساط قلندر. تبریز: آیدین.
- ندرلو، منیژه. (۱۳۹۳). زبان بدن در شاهنامه فردوسی از جنگ نوشین‌روان با خاقان چین تا پایان شاهنامه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان.
- نوروزی گنج‌آباد، رقیه. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل ارتباطات غیر کلامی در اشعار سنایی غزنوی و عطار نیشابوری. رساله دکتری، دانشگاه ارومیه.

References

- Afrakhteh, E., & Modarresi, F. (1399 SH/2020). Ravabet-e ghayr-e kalamī dar ghazaliyat-e Shams [Non-verbal relationships in Shams' ghazaliyat]. *Karname-ye Motun-e Adabi-ye Dore-ye Eraghi*, 1(1), 1-20. [In Persian]
- Anvari, H. (1383 SH/2004). *Farhang-e kenayat-e sokhan* [Dictionary of Figurative Speech]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Argyle, M. (1378 SH/1999). *Ravanshenasi-ye ertebatat va harakat-e badan* [The Psychology of Interpersonal Communication and Body Movements]. (M. Faraji, Trans.). Tehran: Mahtab. [In Persian]
- Behnam, M., et al. (1393 SH/2014). Goftar-e biseda ta'ammoli bar zaban-e badan dar ghazaliyat-e Shams [Silent discourse: A reflection on body language in Shams' ghazaliyat]. *Fonun-e Adabi-ye Daneshgah-e Esfahan*, 6(2), 33-48. <https://doi.org/20.1001.1.20088027.1393.6.2.5.7> [In Persian]
- Bidarmaghz, A. M. (1392 SH/2013). *Ertebatat-e ghayr-e kalamī* [Non-verbal Communication]. Tehran: Kargozar Ravabet-e Omumi. [In Persian]
- Dashti, A. (1357 SH/1978). *Khaqani sha'er-e dirashna* [Khaqani, the Long-Familiar Poet]. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Ebtehaj, H. (1396 SH/2017). *Negahat mikonam khamoosh va khamooshi zaban darad* [I Look at You Silently and Silence Has a Language] [Video file]. Retrieved from <https://www.aparat.com/v/3WuqD>. [In Persian]
- Falahati, M. (1399 SH/2020). *Tahlil va ramzgosha'i-ye zaban-e badan dar manzume-ye Khosrow va Shirin* [Analysis and Deciphering of Body Language in the Epic of Khosrow and Shirin]. (Unpublished master's thesis). Payame Noor University of Qaenat. [In Persian]
- Hamidian, S. (1383 SH/2004). *Sa'di dar ghazal* [Sa'di in Ghazal]. Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Hosseini, S. S. (1395 SH/2016). *Jaygah-e zaban-e badan dar dalalat-pardazi-ha-ye ghazal-e Sa'di* [The Position of Body Language in the Semantics of Sa'di's Ghazal]. (Unpublished master's thesis). University of Kurdistan. [In Persian]
- Kazzazi, M. (1385 SH/2006). *Gozaresh-e doshvari-ha-ye Divan-e Khaqani* [Report on the Difficulties of Khaqani's Divan]. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Khaqani Shervani, B. b. A. (1375 SH/1996). *Divan*. (M. Kazazi, Ed.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Khaqani Shervani, B. b. A. (1382 SH/2003). *Divan*. (S. Z. Sajjadi, Ed.). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Korte, B. (1997). *Body language in literature*. University of Toronto Press.

- Kuhnke, E. (1392 SH/2013). *Zaban-e badan baraye adamizad* [Body Language for Dummies]. (R. Karimi & R. Tanumand, Trans.). Tehran: Danzheh. [In Persian]
- Kumar, V. (1387 SH/2008). *Ketab-e kuchak-e zaban-e badan* [The Little Book of Body Language]. (Z. Zahedi, Trans.). Tehran: Jeyhun. [In Persian]
- Lewis, D. (1381 SH/2002). *Zaban-e badan raz-e movafaqiyat* [Body Language: The Secret to Success]. (J. Karami, Trans.). Tehran: Mehr-e Jalinus. [In Persian]
- Madankan, M. (1375 SH/1996). *Negahi be donya-ye Khaqani* [A Look at Khaqani's World]. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Madankan, M. (1382 SH/2003). *Bazm-e dirine-ye arus* [Ancient Wedding Feast]. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Madankan, M. (1384 SH/2005). *Basat-e qalandar* [The Dervish's Mat]. Tabriz: Aydin. [In Persian]
- Mahyar, A. (1380 SH/2001). *Sharh-e moshkelat-e Khaqani* [Explanation of Khaqani's Difficulties]. Karaj: Jam-e Gol. [In Persian]
- Mahyar, A. (1388 SH/2009). *Malek-e molk-e sokhan (sharh-e qasa'ed-e Khaqani)* [King of the Realm of Speech (Commentary on Khaqani's Qasidas)]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Naderlou, M. (1393 SH/2014). *Zaban-e badan dar Shahname-ye Ferdowsi az jang-e Nushiravan ba Khaqan-e Chin ta payan-e Shahname* [Body Language in Ferdowsi's Shahnameh from Nushiravan's War with the Khagan of China to the End of the Shahnameh]. (Unpublished master's thesis). University of Zanjan. [In Persian]
- Norouzi Ganjabad, R. (1400 SH/2021). *Barresi va tahlil-e ertebatat-e ghayr-e kalami dar ash'ar-e Sana'i Ghaznavi va Attar Neyshaburi* [Investigation and Analysis of Non-verbal Communications in the Poetry of Sana'i Ghaznavi and Attar Neyshaburi]. (Unpublished doctoral dissertation). Urmia University. [In Persian]
- Pease, A., & Pease, B. (1395 SH/2016). *Ketab-e jame'-e asrar-e zaban-e badan* [The Definitive Book of Body Language]. (S. Golmohammadi & G. Ezzat ol-Moluk Shahidi, Trans.). Tehran: Nasl-e Novandish. [In Persian]
- Purnamdarian, T. (1399 SH/2020). *Dar saye-ye aftar* [In the Shadow of the Sun]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Sajjadi, S. Z. (1374 SH/1995). *Sha'er-e sobh* [Poet of Dawn]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shakuri Mastanabad, S. (1398 SH/2019). *Shenaseh-shenasi-ye zaban-e badan dar Haft Paykar-e Nezami* [Semiotics of Body Language in

- Nezami's Haft Paykar]. (Unpublished master's thesis). University of Semnan. [In Persian]
- Shamisa, S. (1386 SH/2007). *Seyr-e ghazal dar she'r-e Farsi* [The Evolution of Ghazal in Persian Poetry] (2nd ed.). Tehran: Elm. [In Persian]
- Shamisa, S. (1387 SH/2008). *Farhang-e esharat-e adabiyat-e Farsi* [Dictionary of Literary Allusions in Persian Literature]. Tehran: Mitra. [In Persian]

استناد به این مقاله: داودی، ریحانه، بهنام‌فر، محمد. (۱۴۰۴). جلوه‌های زبان بدن در ارتباط عاشق و معشوق در غزلیات خاقانی، پژوهش‌نامه زبان ادبی، ۳ (۱۱)، ۹-۵۰. doi: 10.22054/jrll.2025.87886.1192

Literary Language Research Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.